

9.

TVORBA IDENTITETA I DRUGOSTI U ROMANU “BAJ GANJO” ALEKA KONSTANTINOVA

Marijana Bijelić

Sažetak: U radu se analizira diskurzivna proizvodnja identiteta i drugosti u romanu *Baj Ganjo* Aleka Konstantinova. Ove kategorije se promatraju prvenstveno kao efekt narativnog čina. Zaplet predstavlja borbu za središnji položaj diskurzivne kontrole – položaj pripovjedača, autora priče o sebi i drugima. Središnji lik je u početku dvostruko posredovan kao narativni produkt nadmoćnih personalnih pripovjedača (likova bugarskih studenata u Europi) i impersonalnog nadređenog pripovjedača. Prema kraju baj Ganjo preuzima diskurzivnu kontrolu i ulogu glavnog narativnog subjekta. Glavni lik označava problematični balkanski identitet Bugara u svom odnosu s europskim. Osnovni diskurs upotrijebljen za definiranje identiteta u romanu jest balkanizam u svom odnosu s okcidentalizmom i orijentalizmom. Promjenjivost i nestabilnost/zamjenjivost položaja subjekta i objekta pripovijedanja dodatno usložnjavaju analizu.

Gljučne riječi: bugarska književnost, bugarski identitet, Europa, Alek Konstantinov, roman, *Baj Ganjo*, okcidentalizam, orijentalizam, balkanizam

Namjera mi je opisati načine diskurzivne tvorbe identiteta i drugosti u romanu *Baj Ganjo*. Ove kategorije će biti promatrane iz perspektive klasičnih aspekata identiteta: nacije, rase, klase i roda, a nadređeni diskurs u odnosu na koji će se ove odrednice analizirati bit će balkanizam i kritika balkanističkog diskursa u okviru njegovih odnosa s pojmovima okcidentalizma i orijentalizma.

Roman će biti analiziran kao djelo u kojem se identitet i drugost tvore prvenstveno pripovijedanjem, gdje su odrednice *ja* i *drugi* učinak pripovijedanog čina, pojam *ja* nastaje zauzimanjem položaja pripovjednog subjekta, a *drugi* je učinak takve pripovjedne strukture, dakle proizvod pripovijedanja subjekta. Dodatno usložnjavanje analize uvodi i promjenjivost, odnosno nestabilnost položaja subjekta i objekta pripovijedanja u djelu, a time i odnosa svog i drugog koji se pokazuju kao učinak dinamičke strukture pozitivne i negativne (samo)identifikacije.

I. Žanr i pripovjedna struktura

Analiza žanrovskih odrednica povezana je s interpretacijom odnosa teksta i šireg društvenog i diskurzivnog konteksta. *Baj Ganjo* je izlazio kao feljton čime se smješta u kontekst

suvremenog društvenopolitičkog diskursa. Dodatno je opterećen činjenicom Alekovog (neuspjelog) političkog angažmana. Objedinjavanjem feljtona i njihovim izdavanjem u formi romana 1895. napisi o baj Ganju počinju funkcionirati kao umjetnička tvorevina s mogućnošću apstrahiranja društvenih okolnosti nastanka. To omogućava svrstavanje djela u kontekst žanrovskog razvoja novog bugarskog romana¹ i proširenje analize njegove društvene i umjetničke funkcije. Dramatična piščeva sudbina ubijenog od strane političkih protivnika protiv kojih je feljtonistički aspekt djela usmjeren, uzrokovala je upisivanje, najčešće visokopatetiziranog mitiziranog piščevog lika i njegove biografije u interpretacije djela. Smještanje djela u kontekst autorovog opusa dovodi ga u vezu s njegovim putopisima. Zbog činjenice da djelo nastaje kao feljton, kao i zbog autobiografskih motiva na razini priče, moguće je vanjskog, neutralnog pripovjedača nazvati autorskim.

Romanesknii aspekt se temelji na postojanju zapleta. Djelo ima višestruko uokvirenu prstenastu strukturu koju dodatno usložnjava izrazita dvodjelnost. U prvom dijelu na vanjskoj, nultoj dijegetičkoj razini roman funkcionira kao pripovijedanje neutralnog, autorskog pripovjedača koji priča o bugarskim studentima u Europi, a u najokvirnijim dijelovima – na početku i na kraju, autorski pripovjedač progovara o Ganju ili se njemu obraća bez uplitanja pripovjedača/likova studenata. Prelaz između dva tipa pripovijedanja vidljiv je na samom početku:

“Pomogli baj Ganju da zbací s leđa turski oplećak, turi si on jedan belgijski ogrtač – i svi rekoše da je baj Ganjo već pravi Europljanin.

– Hajde da svaki od nas ispričovijeda nešto o baj Ganju.

– Hajde – povikaše svi. – Ja ću pričati. Čekajte, ja znam više... Ne, ja, ti ništa ne znaš.”²

Dakle, borba za mjesto pripovjedača, koje označava poziciju znanja i diskurzivne moći, javlja se na samom početku djela.

Pripovijedanjem studenata o Ganjovim dogodovštinama, kojima su navodno sami svjedočili, stvara se prva dijegetička razina, a kad oni pripovijedaju o onom, što su na neki način posredno doznali o Ganju, uspostavlja se i druga dijegetička razina. U prvom dijelu autorski pripovjedač priča o bugarskim studentima koji pričaju o Ganju. Tu se Ganjo pojavljuje kao višestruko posredovani objekt pripovijedanja, odnosno diskurzivni produkt autorskog pripovjedača i grupe studenata pa ga oni mogu sasvim superiorno definirati u odnosu prema sebi. Često opisuju scene u kojima uzimaju ulogu superiornog režisera, a Ganju daju ulogu u kojoj ispada komičan (npr. namještaljka s traženjem vode u vlaku ili s potpisivanjem knjige u praškom muzeju); Međutim, u drugom dijelu odnosi među likovima i pripovijednim instancama drastično se mijenjaju – studenti, ali i autorski pripovjedač gube (diskurzivnu) kontrolu nad Ganjovim likom, Ganjo sam preuzima ulogu glavnog diskurzivnog tvorca i, paralelno s tim – glavnog organizatora zbivanja. Narušava se i pripovjedna struktura – pripovijedanje o Ganju prelazi u kvazidokumentarne ulomke čiji je tvorac on sam. U drugom dijelu Ganjo dolazi do riječi i preuzima ulogu posredovanja/stvaranja govora o drugima. Praralelno s tim, na razini priče Ganjo preuzima diskurzivnu i političku vlast – postaje političar i novinar režirajući događaje u kojima studenti ispadaju smiješni i nasamareni (npr. Ganjov do istančine isplaniran scenarij izbora).

¹ Светлозар Игов, *За жанровата същност на "Бай Ганйо"*, Велико Търново 1999.(b)

² Алеко КОНСТАНТИНОВ, *Бай Ганю*, Велико Търново 1999., 17.

II. Balkan – Bugarska i Europa, pitanje perspektive

Priča o Ganju je organizirana kao priča o Bugarima u Europi u prvom dijelu, i pričao o europskim Bugarima u Bugarskoj u drugom dijelu. Iz ovog bi slijedilo da su dva suprotstavljena identifikacijska određenja Bugarska i Europa. Međutim, kroz čitavo djelo se provlači odrednica balkanskog koja usložnjava definiranje ovog odnosa. Sam glavni lik se preziva Balkanski, govori isključivo balkanske jezike, “hvaleći se koliko je svijeta vidjeo navodi samo balkanske nazive (...) sastaje se sa sebi sličnima: Turcima, Grcima, Armencima”,³ ujedno je nositelj balkanskog stereotipa.

Boguslaw Zielinski kao karakteristiku balkanskog identiteta navodi “ambivalentan odnos prema sopstvenom identitetu”.⁴ Identitet ne definira pozitivno, ali ni relativno – odnosom prema drugom, već odnosom subjekta prema samom sebi. Zielinskom rubnost, međusmjertaj i ambivalentnost nisu više odrednice (nametnute izvana) samog balkanskog identiteta već “balkanskog odnosa prema vlastitom identitetu”, što nije daleko od pojma diskursa o sebi. Ovim se opasno približava tome da balkanskom diskursu o sebi, ali i samom balkanskom identitetu pripíše usvajanje diskursa centra što dovodi do samoootuđenja i vlastitog samopromatranja kao drugog, odnosno usvajanja balkanističkog diskursa.

Todorova je puno opreznija kod utvrđivanja usvojenosti balkanističkog diskursa na samom Balkanu. Nigdje ga ne navodi kao generalnu odrednicu balkanskog identiteta, tretira ga ili u okvirima termina “reprodukovanja orijentalizma” i “fenomena žigosanja” ili pojedine samokritike proglašava neovisnima o usvajanju europskog diskursa izvana. Govoreći o počecima percepcije balkanističkog diskursa na samom Balkanu iznosi tezu “da je kritičko razmatranje o sebi bilo, bar u početku, relativno nezavisno, motivisano upoređivanjem i nadahnuto očekivanjima, vrednostima i idejama koje su delili i spoljašnji i unutrašnji posmatrači, ali ne zahvaljujući direktnoj razmeni već zajedničkim kulturnim izvorima.”⁵ Osvrće se i na Alekov roman upravo iz perspektive odnosa balkanskog i europskog gdje uzima osobu autora kao znak bugarskog intelektualca koji je ujedno i europski. Na toj razini ukazuje na podudaranje europskog i bugarskog identiteta, dok možda najčešće citiranu rečenicu kojom završava prvi dio romana “Europljani smo mi, al ne baš skroz”, tumači u dijakronijskom aspektu a Alekov kritički diskurs proglašava prvenstveno unutarjom kritikom: “U suštini priče o Bajju Ganju nisu kritike spolja, iz daleke Evrope i sa inostranog gledišta, već kritika iznutra, sa stajališta bugarskog Evropljanina. Naglašavam ‘bugarskog Evropljanina’, a ne ‘evropeizovanog Bugarina’, jer Alekovo evropejstvo nije bilo rezultat nikakvog neposrednog boravka u nekoj evropskoj zemlji.”⁶ Ovo povezuje i s činjenicom da o Ganju pripovijedaju njegovi sunarodnjaci, međutim prešućuje da su ti Ganjovi sunarodnjaci bugarski studenti u Europi i da su Alekov književni rad i prvo javljanje Ganjovog lika vezani uz putovanja u Pariz, Prag i Chicago gdje se Ganjo javlja kao Bugarin u Europi iz perspektive kulturnog Bugarina u Europi čiji je odnos s europskim i bugarskim znatno drugačiji od Ganjovog i upravo na ovom kontrastu se gradi osnovni sukob u djelu.

“Ambivalentni odnos prema vlastitom identitetu” koji time postaje i ambivalentni odnos vlastitog prema drugom, na više razina se može iščitati i u *Baj Ganju*. Benpasat ključnom

³ Алберт БЕНПАСАТ, “Европеецът” Бай Ганю и светлият мир на щастливеца, Велико Търново 1999., 150.

⁴ Boguslaw ZIELINSKI, “O kategoriji ‘svoj’ i ‘tuđ’ u kolonijalnoj i postkolonijalnoj kritici”, *Svoj i tuđ u Slika drugog u balkanskim i srednjeeuropskim književnostima*, Beograd 2006., 56.

⁵ Marija TODOROVA, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006., 106.

⁶ *Isto*, 108.

temom smatra odnos "Baj Ganjo i Europa",⁷ Ganja proglašava "lažnim Europljaninom" i suprotstavlja mu lik *Štastliveca* kao idealiziranu projekciju autora koji bi bio "istinski Europljanin".⁸ Implicitno ukazuje na "ambivalentni odnos prema vlastitom identitetu" gdje se takav odnos realizira suprotstavljanjem likova koji postaju nositelji dvaju suprotstavljenih polova tog ambivalentnog stava. Ganjo postaje utjelovljenje balkanskog aspekta bugarskog nacionalnog identiteta, a *Štastlivec*, kao projekcija autora, ali i na unutarnjoj pripovjednoj razini i likovi bugarskih intelektualaca, postaju nositelji njegovog europskog aspekta. Projekcijski mehanizam konstituiranja likova i nacionalnog identiteta nužno se usložnjava već zbog samog negativnog određenja balkanskog identiteta kao ambivalentnog, gdje Ganjo opet nije pozitivno označen jednostavno kao Balkanac, već kao lik nestabilnog, lažnog identiteta "koji izmiče" jasnom definiranju i diskurzivnom ovladavanju.

Zbog negativne biti, koja predstavlja izokrenutu stranu pozitivnog europskog, kao i zbog diskursa koji Europu vidi kao znak jedine kulture, dok se drugi poistovjećuje s negacijom kulture same i zbog poistovjećivanja s tjelesnošću kao suprotnosti kulture, Ganjov lik funkcionira kao demonski drugi na što ukazuje i Benpasat nazivajući ga "zlim genijem oslobođene Bugarske", "zlobnim priviđenjem", "vukodlakom", "mitskim Golemom", "Frankensteinom"...⁹ U romanu Ganjo se često naziva sotonom, nekad se i sam hvali kako je "veći đavo" od onih koje uspijeva nasamariti, a čest je i motiv zavodjenja i navođenja na zlo u biti pozitivnih, ali slabih karaktera.

Studenti se nastoje identifikacijski približiti Europi i distancirati od balkanskog određenja, s tim da sebe neupitno vide kao Bugare i ne žele od toga odustati, već žele redefinirati sam pojam bugarskog, očistiti ga od "balkanske stigme" pri čemu "animozitet usmjeravaju" prema protivniku koji takav postupak vlastite identifikacije ometa – Ganju. Ovakvo diskurzivno (samo)identificiranje možemo dovesti u vezu s balkanističkom verzijom fenomena "žigosanja" o kojem govori Todorova opisujući fenomen "reprodukcija orijentalizma" koji "odgovara tendenciji žigosanog pojedinca da stratifikuje 'svoj narod' prema stepenu u kojem je stigma očigledna i nametljiva. U odnosu na druge, upadljivije žigosane, on onda može usvojiti stav koji obični ljudi imaju prema njemu." Prije toga kaže da "balkansko ime i balkanski identitet ozbiljno uzimaju u obzir samo Bugari."¹⁰ Bugari ne mogu od njega pobjeći jer se planina, po kojoj je poluotok dobio ime, nalazi u Bugarskoj. Bugari, za razliku od ostalih balkanskih naroda, nemaju susjeda u odnosu na kojeg bi mogli "reprodukovati orijentalizam" ili, bolje reći, "balkanizam". Neki interpretatori idu tako daleko da Ganja, koji predstavlja negativnu stranu nacionalnog stereotipa na koju se projicira njegova "balkanska bit" još radikalnije žele odvojiti od pozitivnog pojma bugarskog. Nakon što ga proglasi predstavnikom "bugarske raznolikosti orijentalne kulturne zaostalosti", Arnaudov o Ganju zaključuje da: "Bugarin uopće on nije i ne može da bude".¹¹

Temeljni sukob u djelu je suprotstavljanje europskog i balkanskog bugarskog identiteta koji se veže uz socijalnu stratifikaciju gdje bi europski Bugari bili obrazovani idealisti, a balkanski građanski skorojevići pa se onda balkanskom elementu projiciranom na jednu klasu može pripisati onaj žig koji balkansko ime nosi. Ganja, utjelovljenje balkanskog zloduha, diskurzivno stvaraju u Europi obrazovani bugarski intelektualci ističući niz razlika koje

⁷ БЕНПАСАТ, 1999., 147.

⁸ *Isto*, 162.–165.

⁹ *Isto*, 163.

¹⁰ ТОДОРОВА, 2006., 136.

¹¹ Михаил АРНАУДОВ, *От "До Чикаго и назад" до "Бай Ганйо"*, София 2002., 411.

ih razdvajaju i demonizirajući sam lik. Međutim, i u romanu je samo projiciranje vlastitih nedostataka na bliskog drugog, jedna od glavnih karakteristika balkanskog. Tako u bugarskom vlaku koji u početku predstavlja bugarski nacionalni ponos, kada se jave problemi s rasvjetom, svi Bugari traže vanjskog krivca kojeg bi mogli optužiti, međutim, većina ih brzo odustaje uz smijeh, odnosno komični zaokret koji služi kao mehanizam suočavanja sa vlastitim nedostatkom (komični obrat, koji predstavlja razrješenje ambivalentnog odnosa prema vlastitom, u osnovi je strukture cijelog romana), dok Ganjo kao najbalkanskiji Bugar na kraju jedini ne želi prihvatiti da su Bugari krivi za grešku i pripisuje je pripadniku susjednog naroda – jednom srpskom činovniku kojeg optužuje za subverziju.¹² Ganju se pripisuje i nacionalni šovinizam usmjeren na balkanske susjede koji također postaje izrazita oznaka balkanskog: “Ti zar nisi Bugar, pravo kaži? Svi ste vi Bugari samo se srbišete.”¹³

Jednu mogućnost interpretacije razvoja glavnog lika neki vide kao njegovu isključivo tjelesnu prisutnost u prvom dijelu i prvenstveno društvenu prisutnost u drugom.¹⁴ Neki dijelove romana razlikuju po načelu diskurzivnog tvorca gdje bi glavna priča bila priča o Ganjovoj emancipaciji što sugerira Benpasat.¹⁵ Ovom bi se moglo prigovoriti da u prvom dijelu Ganjo nije isključivo tjelesno prisutan, već je njegova prenaplašena tjelesnost jedan od aspekata njegove društvene uloge u sukobu kultura, ili iz europocentrične perspektive – između divljine i zapadnoeuropske kulture, gdje takav “divljak” predstavlja tjelesnost koja po Mihajlovljevim riječima “provocira /europsku civilizaciju/ svojom naturalnošću i ogoljenošću”.¹⁶ Opreka između tjelesne i društvene uloge zapravo su lažna suprotnost jer se tjelesnost i priroda ovdje pokazuju kao kulturni konstrukti kojima se nastoji definirati položaj balkanskog u kontekstu europskog koje time postaje mjerilo za kulturu samu.

Status pripovjedača bugarskih studenata u Europi pretpostavlja određenu dvostrukost perspektive, međutim i Ganjo također predstavlja emigranta, samo ne intelektualnog, već ekonomskog. Nameće se pitanje odnosa identiteta i drugosti studenata i Ganja koje je vezano uz najčešće pitanje koje kritika postavlja o Ganju – je li on nacionalni, rasni ili klasni tip i dijelom rješava sintezom svih ovih odrednica.¹⁷ Postupak identifikacije je složen jer se određenja nekad podudaraju, a nekad i ne. Nacionalno, studenti se kao Bugari, ali i kao europski Bugari, a kasnije kao povratnici iz Europe poistovjećuju s Ganjom. Ako krenemo na rasno određenje, iznenađuje da se pripadnici iste nacije ne identificiraju s Ganjom koji je opisan kao naglašeno “balkanski tip”: “plećat, crnook, crnook, čak i crnokož gospodin, istaknutih jagodica”.¹⁸ Iz klasnog suprotstavljanja, izrazitog distanciranja od Ganja – trgovca i skorojevića – proizlazi najveći dio njihove negativne identifikacije. S ovim je povezano i Ganjovo rodno određenje, gdje se suprotstavljanje europskog i balkanskog ogleda i u različitom definiranju spolnih uloga. Ono je opet povezano i s klasnom odrednicom jer Ganjo dostupnost određene žene procjenjuje po njenom društvenom statusu i upravo ga netransparentnost ovog položaja u Europi zbunjuje što postaje izvor brojnih konflikata. Središnje pitanje je odnos bugarskog, balkanskog i europskog identiteta koji ulazi u složene odnose s navedenim odrednicama.

¹² КОНСТАНТИНОВ, 1999., 33.

¹³ *Isto*, 34.

¹⁴ ДИМИТЪР МИХАЙЛОВ, *Образът на книгата и образите на героя*, Велико Търново 1999., 170.

¹⁵ БЕНПАСАТ, 1999., 161.

¹⁶ МИХАЙЛОВ, 1999., 175.

¹⁷ Светлозар ИГОВ, *Алексовият Бай Ганю*, Велико Търново 1999.(a)

¹⁸ КОНСТАНТИНОВ, 1999., 23.

III. "Povratak Europi" – kontaminacija i čišćenje

Balkanski identitet se prikazuje kao rubni identitet ne sasvim europskog, odnosno europskog kontaminiranog azijskim. Iz ovog proizlazi, a na to je u djelu i ukazano, da je postojao neki prvotni, izvorni europski bugarski identitet prije kontaminacije. Iz te perspektive se može posmatrati teza Todorove da Konstantinov izvore bugarskog europskog identiteta ne vidi u uvozu stranih europskih normi, već da je taj identitet iskonsko bugarski.¹⁹ Međutim, taj izvorno europski identitet ne može se utvrditi promatranjem bugarske suvremenosti, jer ona predstavlja stanje kontaminiranosti, a ni povratkom u prošlost jer bi to značilo negaciju ideje napretka koja je u osnovi europskog suprotstavljanja orijentalnom, već njenim uspoređivanjem s europskim uzorom i tek nakon ovog razlučivanja europskom aspektu bugarske kulture može se pridodati pozitivan predznak. Europa u balkanskom samopromatranju ne funkcionira (samo) kao prostorno, već i vremenski određena stvarnost, kao povijesni temelj i uzor za potencijalnu budućnost.

Čišćenje od kontaminacije najlakše je uočiti na jezičnoj razini. Konstantinov je bio jedan od vodećih bugarskih intelektualaca koji su se zalagali za uklanjanje turcizama njihovim svrstavanjem u niži stil i zamjenjivanjem tuđicama iz europskih jezika čime se bugarska kulturna stvarnost polarizira na visoku i nisku. Na toj razini u djelu je izrazita polarizacija Ganjovog jezika i jezika bugarskih intelektualaca. Isti princip polarizacije izvornog i čistog europskog bugarskog identiteta i hibridnog, zagađenog orijentalnim prisutno je i kod prikazivanja drugih kulturnih činjenica, npr. glazbe. Na jednom mjestu suprotstavlja se Verdijeva *Traviata* kao znak europske visoke kulture, trivijalna obrada Verdijeve melodije *Noć je užasna* koju izvodi Ganjo i izvorna (nepokvarena orijentalnim utjecajem) bugarska narodna muzika. Polariziraju se s jedne strane visoka europska i izvorna bugarska kultura, a s druge strane neki čudan, trivijalni hibrid, gdje jedan aspekt bugarske popularne kulture funkcionira kao parodija europske visoke kulture što je uzrokovano upravo njezinim "snižavanjem", odnosno upotrebom u kulturnoj i klasnoj sredini manjeg prestiža i umetanjem orijentalnih elemenata. Groteskno-komični efekt se postiže suprotstavljanjem Ganjovog ukusa i onog njegovih europskih domaćica i likova pripovjedača pri čemu se ističe disproporcija između Ganjovog narcizma i omalovažavajućeg pogleda drugog. "Balkanska kultura" se predstavlja kao antikultura, kao parodija i negacija kulture same – muzika se izjednačava s "divljim i neljudskim zvukovima",²⁰ a glazba se približava ne kulturnom civilizacijskom stvaranju, već životinjskom nagonskom. Upravo takva karakterizacija "balkanske muzike" jedno je od stalnih mjesta balkanističkog diskursa.

IV. Sukob kultura i kulturna razmjena

U prvom dijelu u nizu anegdota o Ganju koje pripovijedaju bugarski intelektualci, komika se temelji na sukobu kultura kojeg jedino oni razumiju zahvaljujući dvostrukoj svijesti, odnosno privilegiranom položaju uživljavanja u oba gledišta. Europljani ne osuđuju Ganja i ne razvijaju diskurs o njemu, njihova reakcija se uglavnom svodi na čuđenje, oni ni

¹⁹ TODOROVA, 2006., 108.

²⁰ КОНСТАНТИНОВ, 1999., 66.-67.

ne pridaju pažnju tome što je Ganjo Bugarin i Balkanac, percipiraju ga kao nekog egzotičnog čudaka. Ganjovo ponašanje pak kod bugarskih intelektualaca izaziva sram i potrebu za objašnjavanjem pri čemu se najčešće služe lažima da bi opravdali njegovo ponašanje, pri tom lažu i o Ganjovom socijalnom statusu prikazujući ga bogatijim nego što jest.

Većina Europljana, s kojima Ganjo dolazi u dodir, pripadnici su višeg sloja, pred njima se Bugari osjećaju inferiornima ne samo zbog vlastite nacionalne i kulturne različitosti, već i zbog socijalnog statusa. Iz ove perspektive odnos bugarskog i europskog se prikazuje i u formi pokroviteljstva prema bugarskim studentima.

Studenti predstavljaju i komunikacijske posrednike među kulturama, u prvom dijelu žele predstavljati reprezentativne kulturne Bugare, a u drugom žele predstavljati reprezentativne bugarske Europljane, europeizatore bugarskog društva. U oba slučaja Ganjo ometa njihovo posredovanje svojom parodijskom verzijom kulturne razmjene. U prvom dijelu on odbija prihvatiti položaj inferironog Balkanca kojeg definiraju drugi pri čemu se brani inzistiranjem na nemogućnosti vlastitog diskurzivnog posredovanja: “Ama otkud bi te žene mogle znati tko je baj Ganjo? I da im ispričaš koliko si čaša uz pjesmu slomio, opet te ne bi shvatile!”²¹ (Istu funkciju ima i bezbroj puta postavljeno retoričko pitanje: “Znaš li ti tko sam ja?”) Ganjo kao da intuitivno osjeća da definirati nekoga znači diskurzivno ovladati njime i ovim se inzistiranjem na nemogućnosti vlastitog definiranja od strane drugih brani, a prema kraju sam pokušava i uspijeva na ovaj način ovladati drugima preuzimajući političku i diskurzivnu vlast u domovini (postaje političar i novinar), kao što u djelu preuzima ulogu nadređenog pripovjedača.

Kulturna razmjena čijim posrednicima pretendiraju biti bugarski studenti prilično je jednostrana, oni uglavnom uvoze kulturna dobra iz Europe, dok Ganjo, kao trgovac glavnim bugarskim izvoznim proizvodom – ružinim uljem, predstavlja dvosmjernog posrednika između dviju kultura – izvozi ulje, a natrag donosi novac i svoju sliku Europe. Međutim, ta posrednička uloga višestruko je ironizirana na primjer već i činjenicom da trgovac ružinim uljem nenasnosno smrdi, kao i njegovom potpunom nezainteresiranošću za europsku kulturu i načinom na koji Europu posreduje manje upućenim Bugarima. Iz perspektive bugarskih studenata, njegovo predstavljanje Europe je pogrešno jer njegova slika Europe ne odgovara “pravoj” odnosno njihovoj slici. Međutim, ako je Ganjova slika Europe karikirana, njihova je idealizirana, njima Europa predstavlja utjelovljenje bezinteresnog humanističkog ideala što Ganjo iskrivljuje zbog svojih materijalnih interesa što je po njima čisto balkanska karakteristika.

Ganjo primjećuje da je u sredini gdje vladaju drugačija pravila, da njegovo ponašanje nije baš prihvatljivo, međutim, on uporno odbija prihvatiti gledište Europljana kao normu, obratno, on njihovo ponašanje procjenjuje po svojim kriterijima. Ovdje bi se Ganjov diskurs mogao opisati u okvirima okcidentalizma na čiju prisutnost u bugarskoj kulturi upozorava Nikolaj Aretov ističući neke njegove karakteristike među koje spada i sukob između dviju uloga: “[s]amosvjесnog civilizatora, koji je došao na Orijent da bi donio plodove prosvjetiteljstva i nametnuo ih, ako treba i silom(...) i uloge tuzemnog inteligenta koji se buni protiv ‘civilizatora’ jer ne prihvaća nametnuti podređeni položaj objekta civiliziranja (...) može se osjećati i okradenim jer mu je oduzeta uloga civilizatora koju ako i nije igrao, barem je repetuirao.”²²

²¹ *Isto*, 35.

²² Николай АРЕТОВ, “Оксидентализъм и образът на другия в българската литература”, *Svoj i tuđ – Slika drugog u balkanskim i srednjeeuropskim književnostima*, Beograd 2006., 124.

Ovdje nemamo inteligenciju koja se buni protiv civilizacijskih pothvata Zapadnjaka. Zapadnjaci ne dolaze docirati, već Bugari odlaze u Europu usvojiti elemente kulture koje bi mogli posredovati, ali im račune mrsi domaći uzurpator – Ganjo. Ovakvo samoodređenje blisko je patosu kojim balkanski intelektualac opisuje sebe kao žrtvu u misiji očuvanja europske kulture.²³ Dolazi do premještanja balkanističke projekcije s nacionalne na klasnu identifikaciju, onaj koji ugrožava europsku kulturu nije više pripadnik susjednog naroda, već predstavnik jednog sloja bugarskog društva na koje se projicira etiketa balkanskog.

Ako je Ganjo u prvom dijelu uporno odbijao prihvatiti vlastitu inferiornost nametnutu superiornim položajem europskog gledišta nipodaštavajući ga i opisujući ga u skladu s okcidentalističkim diskursom ističući superiornost vlastite kulture, u drugom dijelu on preuzima europocentrični diskurs predstavljajući sebe kao Europljanina čime legitimira zauzimanje nadređenog položaja u odnosu na druge Bugare koji nemaju iskustvo Europe iz prve ruke. Isti mehanizam legitimizacije vlastitog položaja društvenog vođe sebi pripisuju i bugarski intelektualci. Razlika među njima je ta što je njihova težnja za europskim samoidentificiranjem, kao i europocentrični diskurs fiksna i dosljedna, dok je Ganjovo samoprikazivanje nestabilno, promjenjivo, ovisno o pragmatičkim potrebama.

V. Pripovijedanje i tvorba lika

Osnovna Ganjova karakteristika je demonska nestabilnost njegovog (samo)identificiranja. On neprestano mijenja svoj položaj i diskurs čime se približava konceptu renesansnog diskurzivnog manipulatora čiji identitet stalno izmiče zbog neprestanog prerusavanja i nepostojanja "istinskog identiteta". Ovo se u djelu ostvaruje na dvije razine – isticanjem motiva doslovnog preoblačenja – zamjene odijela na početku oba dijela knjige, i metaforički, konfekcijskim mijenjanjem diskursa po potrebi što je najeksplicitnije parodirano u pisanju dvaju pisama sasvim suprotnog sadržaja kao oznake Ganjovog političkog populizma. Dok u prvom dijelu takvo Ganjovo samoidentificiranje biva osujećeno zbog "razotkrivanja" od strane bugarskih studenata, u drugom dijelu njihovo "zbijsko" europsko identificiranje se pokazuje neuspjelim zbog Ganjovog uzurpatorskog djelovanja. Ganjo se u Bugarskoj uspijeva prikazati kao "pravi Europljanin" i paralelno s osvajanjem političke i informativne vlasti na razini priče, preuzima i položaj glavnog glasa u djelu, odnosno tvorca diskursa o sebi i drugima.

U mnogim interpretacijama koje su Ganja opisale kao utjelovljenje negativnog principa javila se težnja i pokušaj da se proizvede lik koji bi bio suprotan Ganju, iz čije bi "normalne i primarne" perspektive Ganjo bio taj drugi – izokrenuti. Uglavnom ovi pokušaji rezultiraju tvorbom mita idealiziranog lika autora, koji se poistovjećuje s mitom intelektualca idealista, a koji bi predstavljao pozitivnu opoziciju onog što je kod Ganja izokrenuto i deformirano.

Međutim, već i samo djelo nudi prikaz Ganjovog drugog, opet povezanog s mitiziranom slikom bugarskog intelektualca, ali ipak puno manje idealiziranom, i također, što je još važnije – zahvaćenom ironijom. Možemo uočiti ironičan odnos glavnog pripovjedača prema likovima bugarskih intelektualaca, kao i izrazitu nekad svjesnu, a nekad i nesvjesnu autoironiju gdje su ti likovi daleko od toga da budu idealizirani, nešto bliži tome da budu idealisti

²³ TODOROVA, 2006., 140.

i upravo i zbog toga često ismijani. Postavlja se pitanje zašto se prikaz europskog bugarskog intelektualca kao Ganjovog drugog u interpretacijama zaobilazi, odnosno zašto ga se shvaća tek kao nekakva nedostatna projekcija idealnog bugarskog intelektualca kojeg bi trebao predstavljati mitizirani lik Konstantinova. Možda je odgovor u tome što takva slika zahvaćena ironijom onemogućava rekonstrukciju pozitivnog humanističkog i nacionalnog mita čije negativno izokretanje Ganjo predstavlja i na čijim temeljima ove kritike počivaju.

Zbog naglašene ironije složena mreža identifikacijskih odnosa još jednom iznevjerava, izmiče uporište jer su sve pripovjedne instance svi likovi i sve identifikacijske odrednice zahvaćeni izvrtanjem. Izvrtanju je podložno i inzistiranje glavnog lika na vlastitoj nediskurzivnosti i obrambeni mehanizmi kojima se nastoji izbjeći vlastito diskurzivno ovladavanje od strane drugih. Ganjovo inzistiranje na vlastitoj nediskurzivnosti ironijski je osujećeno njegovim vlastitim pragmatično-promjenjivim preuzimanjem različitih identifikacijskih odrednica kao i odgovarajućih diskursa, također i s ovim povezanim postupkom preuzimanja mehanizma diskurzivnog ovladavanja od kojeg se sam brani. Prema kraju Ganjo diskurzivno ovladava sobom i drugima uspelim činom vlastitog proglašavanja “pravim Europljaninom” i istiskivanjem bugarskih intelektualaca s vodećeg položaja preuzimanjem njihovog europocentričnog diskursa kojim pokušavaju legitimizirati vlastiti vodeći položaj. Roman funkcionira kao pokušaj Ganjovog razvlaštenja na razini nadređenog promatranja takve društveno-političke stvarnosti, u kojoj je Ganjo pobjednik, ironizacijom njegove pozicije i osujećenjem njegove diskurzivne i političke vlasti gdje se vlastitom položaju nastoji priskrbiti nadređeni položaj etičkom humanističkom argumentacijom. Ganjovom populističko-političkom diskursu nadređuje se vlastiti moralistički, zbog čega pripovjedači izlaze kao moralni pobjednici što bi u otvorenoj budućnosti trebalo legitimirati i njihovu političku pobjedu. Roman funkcionira kao mehanizam sukoba s neharmoničnom stvarnošću, utjelovljenom u demonskom Ganjovom liku i zahtjevom da se takva stvarnost promijeni i da se harmonija opet uspostavi Ganjovim preodgojem čiji je preduvjet njegovo diskurzivno ovladavanje od strane autora.

Zaključak

Djelo *Baj Ganjo* zbog opisa priče vlastitog nastanka, kao i zbog strukturnih žanrovskih odrednica upućuje na nužnost upletanja najšire shvaćenog konteksta u proces interpretacije. Zbog složene pripovjedne strukture zaplet funkcionira na više razina: na razini priče o baj Ganju, na razini priče o pričanjima studenata, na razini priče o strukturiranju romana i na složenom međuodnosu prvog i drugog dijela gdje zaplet predstavlja, zapravo prestrukturiranje međusobnih odnosa pripovjednih razina – ovo omogućuje da se zaplet romana čita kao borba za ključni položaj diskurzivne vlasti – položaj pripovjedača ili tvorca diskursa o sebi i drugima, borba u kojoj na unutarnjoj razini pobjeđuje baj Ganjo, a na vanjskoj kao moralni pobjednik nastoji se uspostaviti lik autorskog pripovjedača. Ovako složenom strukturom tematiziran je isto tako složen odnos europskog i balkanskog bugarskog identiteta utjelovljen u likovima bugarskih intelektualaca i baj Ganja gdje on funkcionira kao demonski drugi, koji je rezultat vlastite projekcije. Paradoksalno, kako Zielinski tvrdi, u ovom djelu oznaka balkanskog kao drugog na kraju se pokazuje kao oznaka “ambivalentnog odnosa prema sopstvenom identitetu”.

THE PRODUCTION OF IDENTITY AND OTHERNESS IN *BAJ GANJO* BY ALEKO KONSTANTINOV

Abstract: The paper analyses the discursive production of identity and otherness in the novel *Baj Ganjo* by Aleko Konstantinov. These categories are observed primarily as effects of narrative acts. The plot is seen as a struggle for the key position of discursive authority – the position of the narrator – the author of the story about the self and the others. The central character is doubly mediated at the beginning, as a narrative product of superior personal narrators (characters of Bulgarian students in Europe) and the impersonal superordinated narrator. Toward the end *Baj Ganjo* takes over the discursive control and turns into the main narrative subject. Baj Ganjo represents the problematic Balkanite identity of Bulgarians in its relationship to the European identity. The main discourses used to define identities in the novel are the Balkanite discourse, and the related Occidentalism and Orientalism. The mutability and instability/interchangeability of the narrative subject and object positions, and by that, the relation of the self and the other, make the analysis more complicated.

Key words: Bulgarian literature, Bulgarian identity, Europe, Alek Konstantinov, novel, *Baj Ganjo*, Occidentalism, Orientalism, Balkanism.

Literatura

- Михаил Арнаудов, *От "Чикаго и назад" до "Бай Ганю"*, София 2002.
- Николай Аретов, "Оксидентализъм и образът на другия в българската литература", *Svoj i tuđ – Slika drugog u balkanskim i srednjeeuropskim književnostima*, Beograd 2006.
- Алберт Бенбасат, "Европеецът" *Бай Ганю и светлият мир на щастливеца*, Велико Търново, 1999.
- Игов Светлозар, *Алековият Бай Ганю*, Велико Търново 1999.(a)
- Игов Светлозар, *За жанровата същност на "Бай Ганю"*, Велико Търново 1999.(b)
- Алеко Константинов, *Бай Ганю*, Велико Търново 1999.
- Димитър Михайлов, *Образът на книгата и образите на героя*, Велико Търново 1999.
- Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.
- Boguslaw Zieliński, "O kategoriji 'svoj' i 'tuđ' u kolonijalnoj i postkolonijalnoj kritici", *Svoj i tuđ – slika drugog u balkanskim i srednjeeuropskim književnostima*, Beograd 2006.

DESNIČINI SUSRETI
2005.–2008.
Zbornik radova

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2010.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 3

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras

Igor Ranić

Uredili

Drago Roksandić

Ivana Cvijović Javorina

Recenzent

Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogao je
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport Grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2010., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-56047-7-8

DESNIČINI SUSRETI 2005.–2008.
Zbornik radova
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Studio *Canis*

Lektura
Jovan Čorak

Dizajn naslovnice
Ana Pojatina

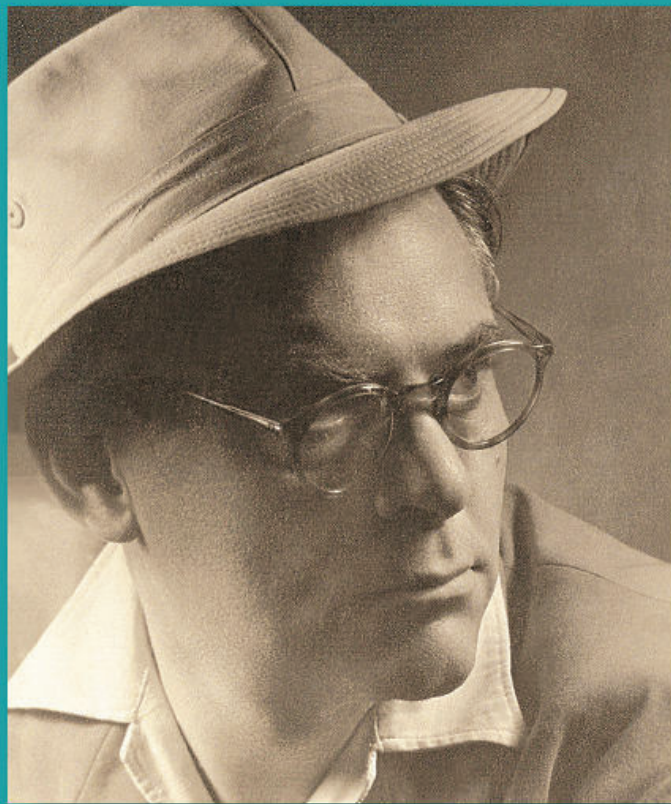
Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
rujan 2010.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 742369.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

DESNIČINI SUSRETI
2005.-2008.

Zbornik radova

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA